

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

MUMTOZ MATN TILINI TARIXIY-LINGVISTIK VA POETIK JIHATDAN TADQIQ ETISHNING INTEGRATIV TAMOYILLARI

Omonov Abdujabbor Sattarovich

Namangan davlat universiteti, PhD.

e-mail: omonov65@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5352-7191>

Annotatsiya.

Maqolada mumtoz matn tilini tarixiy-lingvistik, poetik va matnshunoslik jihatlarini uyg'unligida tadqiq etish tamoyillari yoritiladi. "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Hibat ul-haqoyiq" va Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" asarlari asosida tarixiy til birliklarining badiiy vazifasi tahlil qilinadi. Qo'lyozma nusxalarini qiyoslash, matn variantlarini aniqlash, muallif va kotib tilini farqlash, transliteratsiya va transkripsiya, tarixiy leksika hamda grammatik shakllarni davr va janr bilan bog'liq holda o'rganish zarurligi asoslanadi. Mahmud Koshg'ariy, R. Dankoff va J. Kelly, M. Erdal, G. Clauson, J. Eckmann tadqiqotlari bilan qiyoslash orqali mumtoz matn tilini o'rganishning ilmiy mezonlari aniqlashtiriladi. Natijada tarixiy-lingvistik tavsif, poetik tahlil va matnshunoslik yondashuvlarini birlashtiruvchi izchil tadqiq tizimi taklif etiladi.

Kalit so'zlar: mumtoz matn, tarixiy tilshunoslik, tarixiy leksika, poetika, matnshunoslik, qo'lyozma, matn varianti, transliteratsiya, transkripsiya, qadimgi turkiy til, chig'atoy tili.

ИНТЕГРАТИВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО И ПОЭТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ЯЗЫКА КЛАССИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Омонов Абдужаббор Саттарович

Наманганский государственный университет, PhD.

Аннотация.

В статье рассматриваются принципы исследования языка классических текстов на основе интеграции историко-лингвистического, поэтического и текстологического подходов. На материале произведений «Дивану лугат ат-турк», «Кутадгу билиг», «Хибат ул-хакаик» и «Хайрат ул-аброр» Алишера Навои анализируются художественные функции исторических языковых единиц. Обосновывается необходимость сопоставления рукописных списков, выявления текстовых вариантов, разграничения языка автора и переписчика, применения transliterации и транскрипции, а также изучения исторической лексики и грамматических форм с учётом эпохи и жанра. Путём сопоставления с исследованиями Махмуда Кашгари, Р. Данкоффа и Дж. Келли, М. Эрдала, Дж. Клосона и Дж. Экмана уточняются научные критерии изучения языка классических текстов. В результате предлагается последовательная система исследования, объединяющая историко-лингвистическое описание, поэтический анализ и текстологические подходы.

Ключевые слова: классический текст, историческое языкознание, историческая лексика, поэтика, текстология, рукопись, вариант текста, transliterация, транскрипция, древнетюркский язык, чагатайский язык.

INTEGRATIVE PRINCIPLES OF HISTORICAL-LINGUISTIC AND POETIC ANALYSIS OF THE LANGUAGE OF CLASSICAL TEXTS

Omonov Abdujabbor Sattarovich

Namangan State University, PhD.

Abstract.

The article examines the principles of studying the language of classical texts through the integration of historical-linguistic, poetic, and textual-critical approaches. Drawing on *Dīwān Lughāt al-Turk*, *Kutadgu Bilig*, *Hibat ul-Haqayiq*, and Alisher Navoi's *Hayrat ul-Abror*, the study analyzes the artistic functions of historical linguistic units. It substantiates the need to compare manuscript copies, identify textual variants, distinguish between the language of the author and that of the scribe, apply transliteration and transcription, and examine historical vocabulary and grammatical forms in relation to their historical period and literary genre. By comparing the works of Mahmud al-Kashgari, R. Dankoff and J. Kelly, M. Erdal, G. Clauson, and J. Eckmann, the article clarifies the scholarly criteria for studying the language of classical texts. As a result, a systematic research framework integrating historical-linguistic description, poetic analysis, and textual criticism is proposed.

Keywords: classical text, historical linguistics, historical vocabulary, poetics,

Kirish. Mumtoz matn tili milliy yozma madaniyatning ko'p asrlik tajribasini o'zida saqlagan murakkab til hodisasidir. Bunday matnni faqat unda uchraydigan qadimgi so'zlar yoki grammatik shakllarni qayd etish asosida o'rganish uning asl mohiyatini to'la ochib bera olmaydi. Chunki mumtoz matn muayyan tarixiy davrda yaratiladi, keyinchalik esa turli kotiblar tomonidan ko'chirilishi, tahrir qilinishi, sharhlanishi va nashrga tayyorlanishi mumkin. Shu bois undagi har bir til birligi muallif davri, ko'chirilgan nusxa, janr, uslub va badiiy maqsad bilan bog'liq holda baholanishi lozim [1; 82–83-b.].

Mumtoz matnning ushbu xususiyati uni zamonaviy matndan farqlovchi muhim belgilardan biridir. Asarning yaratilishi bilan bizgacha yetib kelgan qo'lyozma nusxasi o'rtasidagi tarixiy masofa ba'zan til hodisalarining manbayini aniqlashni murakkablashtiradi. Shu sababli matndagi muayyan shaklning muallif davriga mansubligi, keyingi kotib faoliyati natijasi ekani yoki turli tarixiy qatlamlarning qo'shilishi mahsuli ekanini aniqlash alohida ilmiy masaladir.

Tarixiy turkiy yozma manbalarni o'rganish tajribasi ham bu masalaning muhimligini ko'rsatadi. Masalan, Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy tillarning tarixiy leksikasi, grammatikasi, shevalari va xalq og'zaki ijodiga oid katta hajmdagi materialni saqlagan manba sifatida qaraladi. Asarning yagona saqlanib qolgan qo'lyozmasi Istanbuldagi Ali Emiri kutubxonasida qayd etilgan bo'lib, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda ushbu nusxa va uning nashrlaridan asosiy manba sifatida foydalaniladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Robert Dankoff va James Kelly tomonidan 1982–1985-yillarda tayyorlangan uch jildli nashrda asarning tanqidiy matni, inglizcha tarjimasi va ko'rsatkichlari berilgan. Bu tajriba mumtoz matnni o'rganishda faqat bir nusxani o'qish emas, balki matnning ilmiy nashr tarixini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Mumtoz matnning yana bir muhim jihati uning badiiy tabiatidir. She'riy matndagi so'z shakli faqat grammatik yoki lug'aviy birlik sifatida emas, balki vazn, qofiya, radif, tashbeh, istiora, majoz va boshqa badiiy vositalar bilan munosabatda mavjud bo'ladi. Shuning uchun tarixiy shaklning badiiy vazifasini hisobga olmasdan chiqarilgan xulosa biryozqlama bo'lib qoladi [1; 97–98-b.].

Maqolaning asosiy maqsadi mumtoz matn tilini tarixiy-lingvistik va poetik jihatdan birgalikda o'rganishning ilmiy asoslarini belgilash, tarixiy til birligining badiiy matndagi vazifasini aniqlash hamda qadimgi turkiy va mumtoz yozma manbalar misolida bunday yondashuvning imkoniyatlarini ko'rsatishdan iborat.

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, qiyosiy-matniy, matnshunoslik va poetik tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy usul orqali ayrim til birliklarining davriy xususiyatlari, qiyosiy-matniy tahlil orqali matn variantlari, poetik tahlil orqali esa tarixiy birliklarning badiiy vazifalari aniqlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Qadimgi turkiy til materialini tavsiflashda M. Erdalning grammatik tadqiqotlari alohida metodik ahamiyatga ega. Olim qadimgi turkiy til materiallarini yozuv, imlo, fonologiya, morfofonologiya, morfologiya, sintaksis, pragmatika va leksika bo'yicha izchil tizimda o'rganadi [15]. Mazkur yondashuv tarixiy til hodisasini alohida misollar sifatida emas, balki yaxlit til tizimining tarkibiy qismi sifatida baholash imkonini beradi. Erdalning tadqiqoti qadimgi turkiy tilning VII–X asrlardagi bitiklar, IX–XIII asrlardagi uyg'ur yozuvli manbalar va XI asr qoraxoniylar matnlari bilan bog'liq materiallarini qamrab oladi.

Chig'atoy adabiy tili materiallarini o'rganishda János Eckmannning Chagatay Manual asari ham muhim ilmiy manba hisoblanadi. Mazkur tadqiqot 1966-yilda Indiana University tomonidan nashr etilgan bo'lib, 340 betdan iborat [16].

Mumtoz matn tilining tarixiy xususiyatlarini aniqlashda, avvalo, matnning manba tabiati belgilanadi. Qo'lyozmaning qaysi davrga mansubligi, qaysi yozuvda bitilgani, kim tomonidan ko'chirilgani, qayerda saqlanishi va boshqa nusxalar bilan munosabati kabi masalalar lingvistik tahlil uchun muhimdir. Matnshunoslikka oid tadqiqotlarda ham qo'lyozma nusxalarini aniqlash va ularning o'zaro munosabatini belgilash ilmiy-tanqidiy matn yaratishning asosiy shartlaridan biri sifatida qaraladi [7; 41–86-b.]. Tarixiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan matnning davriy chegaralarini aniq belgilash muhimdir. Chunki qadimgi turkiy yozma manbalar bir xil til holatini ifodalamaydi. M. Erdal qadimgi turkiy tilning turli yozuvlarda saqlangan yodgorliklari va qoraxoniylar davriga oid matnlarini bir butun tarixiy jarayon doirasida tavsiflaydi [15].

Gérard Clausonning An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish asari ham tarixiy leksikani aniqlashda muhim manbalardan biridir. 1972-yilda Oksfordda Clarendon Press tomonidan nashr etilgan mazkur lug'at XIII asrgacha bo'lgan turkiy leksik materialni etimologik jihatdan qamrab oladi [14].

Shu sababli mumtoz matndagi so'zning tarixiylikini belgilashda uning faqat hozirgi o'zbek tilidan farqlanishiga asoslanish yetarli emas. So'zning qadimgi turkiy manbalardagi qo'llanishi, keyingi davr matnlaridagi davomiylik, ma'no o'zgarishlari va boshqa turkiy tillardagi shakllari ham hisobga olinishi kerak.

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari bu borada alohida qimmatga ega. Zamonaviy tadqiqotlarda u XI asr turkiy tillarining lug'aviy, grammatik va madaniy materiallarini jamlagan yirik manba sifatida baholanadi. Turk Dil Kurumining bibliografik materiallari ham Koshg'ariy asari bo'yicha ko'plab ilmiy nashr va tadqiqotlarni qayd etadi.

Asarning muhim xususiyatlaridan biri shundaki, unda so'zlar izohlanishi bilan birga maqol, matal va she'riy parchalar ham keltiriladi. Shu bois "Devon"ni faqat lug'at sifatida emas, balki XI asr turkiy tilining turli qo'llanish ko'rinishlarini saqlagan yozma manba sifatida baholash mumkin [1; 52–59-b.]. Koshg'ariy materiallari asosida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar ham bu manbaning til va madaniyat munosabatini o'rganishdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Masalan, Z. Kaymazning 2026-yilda e'lon qilingan tadqiqotida "Devonu lug'otit turk" turkiy hayot, madaniyat va tilga oid ensiklopedik ma'lumotlarni jamlagan manba sifatida tavsiflanadi.

Demak, tarixiy leksikani o'rganishda so'zning faqat lug'aviy ma'nosi emas, balki uning qo'llanish muhiti ham hisobga olinishi kerak.

Mumtoz matnni tarixiy-lingvistik jihatdan o'rganishning muhim talablaridan biri til birligining badiiy vazifasini aniqlashdir. She'riy matnda so'zning tanlanishi ko'pincha vazn, qofiya, radif va mazmun bilan belgilanadi. Shu sababli matndagi noodatiy yoki qadimgi shaklni faqat "eskirgan birlik" sifatida izohlash ilmiy jihatdan yetarli emas.

Tarixiy birlikning poetik qiymatini aniqlash uchun uning:

1. Tarixiy shakli;
2. Lug'aviy va mazmuniy vazifasi;
3. Matndagi konteksti;
4. Janriy xususiyati;
5. Qofiya va vazn bilan munosabati

birgalikda tahlil qilinishi kerak.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostoni bu masalada muhim daliliy manba bo'la oladi. Dostonning so'zga bag'ishlangan boblarida so'z insonning ma'naviy va tafakkuriy imkoniyatlarini ifodalovchi yuksak qadriyat sifatida tasvirlanadi:

So'z guhariga erur oncha sharaf,

Kim bo'la olmas anga gavhar sadaf.

Mazkur tashbehda "guhar", "gavhar", "sada" birliklari oddiy lug'aviy ma'noda emas, balki so'zning qadri va inson hayotidagi mavqei yuksaltiruvchi badiiy vosita sifatida ishlatilgan [1; 37–38-b.]. Navoiyning so'z haqidagi qarashlarida ma'no markaziy o'rin tutadi:

Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,

Ahli maoniy qoshida xo'b emas.

Bu fikr mumtoz matn tilini o'rganishda shakl va ma'noni bir-biridan ajratmaslik zarurligini ko'rsatadi. Badiiy birlikning tarixiy shakli uning mazmuniy va estetik vazifasi bilan birgalikda tekshirilgandagina to'laqonli ilmiy natija hosil bo'ladi [1; 40-b.]. Bu tamoyil "Hibat ul-haqoyiq" tilida ham yaqqol ko'rinadi. Ahmad Yugnakiy asarida til odobi, rostgo'ylik, ilm, saxovat, kamtarlik kabi tushunchalar qarama-qarshi qo'yish, o'xshatish va takror kabi vositalar orqali ifodalanadi. Ayniqsa, "to'g'ri so'z" va "yolg'on so'z"ning asal va sarimsoqqa qiyoslanishi tilning axloqiy mazmunini badiiy obrazga aylantiradi [1; 72–75-b.].

Shunday qilib, qadimgi birlikning matndagi vazifasi ikki yo'nalishda namoyon bo'ladi: birinchidan, u muayyan davr tilining tarixiy belgisini saqlaydi; ikkinchidan, shu tarixiy shakl badiiy mazmunni ifodalashda faol vosita vazifasini bajaradi.

Bu holat mumtoz matn tadqiqida muhim metodik xulosaga olib keladi: arxaik shaklni aniqlash tadqiqotning yakuni emas, balki uning keyingi bosqichiga kirishdir.

Tarixiy leksik birliklarni o'rganish til tarixini xalqning moddiy va ma'naviy madaniyati bilan bog'lash imkonini beradi. "Devonu lug'otit turk"da kiyim-kechak, marosim, kasb-hunar, harbiy hayot, qarindoshlik va kundalik turmushga oid ko'plab birliklarning mavjudligi XI asr turkiy xalqlarining ijtimoiy-madaniy hayoti haqida ham ma'lumot beradi [1; 55–59-b.].

"Qutadg'u bilig" materiallari esa davlat boshqaruvi, axloq, ilm, din va ijtimoiy munosabatlarga oid tushunchalarni ifodalovchi leksikaning rivojlanganini ko'rsatadi. bodun "el, xalq", törü "qonun", yalavach "elchi", savchi "rasul", ög "aql" kabi birliklar o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy tushunchalarini ifodalagan [1; 66–67-b.]. Bu birliklarning tarixiy qiymatini aniqlashda etimologik lug'atlardan foydalanish ham muhimdir. Clausonning XIII asrgacha bo'lgan turkiy leksikani qamrab olgan lug'ati tarixiy so'z shakllarini izohlash uchun keng ma'lumot beradi [14]. Mazkur asarning 1972-yilda Oksfordda nashr etilgani bibliografik manbalar bilan tasdiqlanadi. Shu jihatdan tarixiy leksikani uch bosqichda tekshirish mumkin:

1. Shakl bosqichi – birlikning tarixiy fonetik va grafik ko'rinishini aniqlash.
2. Ma'no bosqichi – uning tarixiy davrdagi ma'nosi va hozirgi ma'nosi o'rtasidagi farqni belgilash.
3. Matniy vazifa bosqichi – birlikning muayyan matndagi uslubiy, poetik va madaniy vazifasini aniqlash.

Ana shu uch bosqich birligi tarixiy leksik tahlilni oddiy lug'aviy izohdan farqlaydi.

Mumtoz matn tilini tadqiq etishda janr omilini hisobga olish ham muhimdir. Bir xil til birligi lug'atda, dostonda, hikmatda, tazkirada yoki lirik she'rda turlicha vazifani bajarishi mumkin. "Devonu lug'otit turk"da so'zning izohi va misollar bilan yoritilishi ustuvor bo'lsa, "Qutadg'u bilig"da dialogik, falsafiy va didaktik nutq yetakchilik qiladi. "Hibat ul-haqoyiq"da esa qisqa, aforistik va pand-nasihat ruhida ifoda asosiy o'rin egallaydi [1; 98–99-b.].

Bu farqni hisobga olmasdan muayyan birlikni butun davr adabiy tilining umumiy belgisi sifatida talqin qilish mumkin emas. Masalan, doston tilida qo'llangan biror arxaik shaklning faol ishlatilishi uning o'sha davr og'zaki tilida ham aynan shunday darajada faol bo'lganini anglatmaydi. Chunki badiiy asar tili muallifning estetik maqsadi, janr an'anasi va she'riy shakl talablari bilan ham belgilanadi.

Chig'atoy adabiy tili materiallarini o'rganishda János Eckmann tadqiqotlari muhim o'rin tutadi. Chagatay Manual asarida chig'atoy tilining fonologiyasi, grammatikasi va matn materiallari tizimli ravishda tavsiflangan [16]. Asarning mazmuniy tuzilishi ham unda tilning alohida sathlarini izchil o'rganishga e'tibor berilganini ko'rsatadi.

Shu nuqtayi nazardan, Alisher Navoiy asarlari tilini o'rganishda ham tarixiy til shakli bilan uning adabiy-estetik

vazifasi o'rtasidagi munosabatni ajratmaslik lozim.

Mumtoz matn tadqiqidagi eng murakkab masalalardan biri muallif matni bilan kotib tomonidan ko'chirilgan matn tilini farqlashdir. Qo'lyozmalar o'rtasidagi tafovutlarning barchasini muallifga tegishli deb qabul qilish ilmiy xatoga olib kelishi mumkin. Chunki kotib matnni ko'chirish jarayonida o'z davrining imlo, fonetik yoki grammatik xususiyatlarini unga singdirishi ehtimoldan xoli emas [1; 95-97-b.]. Bu masala "Devonu lug'otit turk" tadqiqotlarida ham alohida ahamiyatga ega. Asarning saqlanib qolgan qo'lyozmasi asosiy manba bo'lsa-da, uning ilmiy nashrlarini tayyorlashda matnning o'qilishi, izohlanishi va boshqa ilmiy guvohlar bilan munosabati masalalari muhim o'rin tutadi. Zamonaviy tadqiqotlarda asarning qo'lyozma xususiyatlari va matnshunoslik muammolari alohida o'rganilayotgani ham bunga dalildir.

"Qutadg'u bilig" qo'lyozmalari misolida esa matn variantlarini qiyoslashning zarurligi yanada yaqqol ko'rinadi. Asarning asosiy nusxalari turli yozuvlarda ko'chirilgan bo'lib, ular o'rtasidagi tafovutlar tarixiy til hodisalarini aniqlashda hisobga olinishi kerak [1; 64-65-b.].

Demak, matndagi shaklni tarixiy til dalili sifatida baholashdan avval uning qaysi nusxada uchrashi va boshqa nusxalarda qanday berilganini aniqlash zarur. Bir nusxada uchragan, boshqalarida mavjud bo'lmagan shaklni butun asar tilining belgisi sifatida qabul qilish to'g'ri emas.

Transliteratsiya va transkripsiyaning vazifalari ham farqlanishi kerak. Transliteratsiyada manba yozuvidagi grafik birliklarni imkon qadar izchil saqlash ko'zda tutilsa, transkripsiyada talaffuz yoki tovush qiyofasini aniqroq berish maqsad qilinadi. Ilmiy nashrda tarixiy shakllarni asossiz zamonaviylashtirish matnning lingvistik qiymatini kamaytiradi [1; 96-97-b.]. Shu sababli mumtoz matnni ilmiy nashrga tayyorlashda asosiy nusxani tanlash, boshqa nusxalardagi variantlarni qayd etish, zarur tahrirlarni izohlash va tadqiqotchining aralashuvini manba matnid an ajratish muhimdir [1; 100-104-b.].

Yuqoridagi tahlillar mumtoz matnni faqat bitta fan doirasida mukammal o'rganish qiyinligini ko'rsatadi. Tilshunoslik matnning fonetik, leksik, morfologik va sintaktik qurilishini ochib beradi; adabiyotshunoslik uning obrazlar tizimi, janri va poetik xususiyatlarini belgilaydi; matnshunoslik qo'lyozma nusxalari va variantlari munosabatini aniqlaydi; manbashunoslik esa matnning kelib chiqishi va tarixiy ishonchligini tekshiradi [1; 100-b.]. Bunday yondashuvda har bir ilmiy dalil bir necha manba va mezon asosida tekshiriladi. Masalan, biror arxaik so'zning ma'nosini aniqlashda tarixiy lug'at ma'lumoti bilan bir qatorda uning matndagi konteksti, janri va poetik vazifasi ham hisobga olinadi. Xuddi shuningdek, grammatik shaklning tarixiylikni aniqlashda faqat uning hozirgi o'zbek tilidan farqi emas, balki boshqa qadimgi manbalardagi qo'llanishi ham qiyoslanadi.

Shu jihatdan M. Erdalning qadimgi turkiy til grammatikasi, G. Clausonning tarixiy-etimologik lug'ati, J. Eckmannning chig'atoy tili bo'yicha tadqiqoti va R. Dankoff hamda J. Kellyning Koshg'ariy asari nashri turli davr va sathlardagi til materiallarini qiyoslash uchun bir-birini to'ldiruvchi manbalar sifatida xizmat qiladi [14; 15; 16; 17]. Ularning bibliografik ma'lumotlari tegishli ilmiy kataloglar va nashrlar orqali tasdiqlanadi.

Bunday kompleks yondashuv "Devonu lug'otit turk", "Qutadg'u bilig" va "Hibat ul-haqoyiq" kabi manbalar o'rtasidagi tarixiy davomiylikni aniqlash imkonini beradi. Birinchi manbada xalqona va dialektal leksik qatlam keng namoyon bo'lsa, ikkinchisida davlat va axloq falsafasining badiiy tili, uchinchisida esa hikmat va nasihatga asoslangan ixcham ifoda yetakchilik qiladi [1; 77-b.].

Bu jarayon Alisher Navoiy davrida yanada yuqori bosqichga ko'tariladi. Navoiy turkiy tilning mavjud imkoniyatlarini badiiy va ilmiy jihatdan keng namoyon etib, mumtoz adabiy til taraqqiyotida alohida bosqich yaratdi. "Hayrat ul-abror"dagi so'z talqini, "Muhokamat ul-lug'atayn"dagi tilga munosabat, "Mahbub ul-qulub"dagi nutq odobi haqidagi fikrlar til, tafakkur va badiiylikning uzviy aloqasini ko'rsatadi [1; 37-41-b.].

XULOSA

Mumtoz matn tili tarixiy til taraqqiyoti, milliy tafakkur va badiiy-estetik qarashlarning kesishgan nuqtasida shakllangan murakkab tizimdir. Shu sababli uning tadqiqi oddiy leksik yoki grammatik tavsif bilan chegaralanmasligi kerak.

Tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Mumtoz matndagi har qanday tarixiy til birligi uning yaratilish davri, qo'lyozma nusxasi, ko'chirilish sharoiti va janriy xususiyati bilan birgalikda baholanishi lozim. Ayniqsa, kotib tili bilan muallif tilini farqlash tarixiy-lingvistik xulosaning ishonchligi uchun muhimdir [1; 95-97-b.].

Tarixiy leksik birliklar faqat lug'aviy ma'no tashuvchisi emas. "Devonu lug'otit turk"dagi so'zlar turkiy xalqlarning ijtimoiy-madaniy hayoti va til boyligini, "Qutadg'u bilig"dagi birliklar esa Qoraxoniylar davrining siyosiy, axloqiy va falsafiy qarashlarini aks ettiradi [1; 52-68-b.].

Tarixiy leksik birlikning kelib chiqishi va tarixiy davomiylikni aniqlashda Clauson kabi tarixiy-etimologik lug'atlardan, qadimgi turkiy grammatik shakllarni aniqlashda Erdal tadqiqotlaridan, chig'atoy tili materiallarini baholashda Eckmann tadqiqotlaridan, "Devonu lug'otit turk" matnini qiyosiy o'rganishda esa Dankoff va Kelly nashridan foydalanish ilmiy tahlilning daliliy asosini kengaytiradi [14; 15; 16; 17].

Badiiy matnda tarixiy shaklning poetik vazifasi mavjud. Navoiy ijodida so'zning shakli, ma'nosi va estetik ta'siri bir butun holda namoyon bo'ladi. "Hayrat ul-abror"dagi so'z talqini buni yaqqol ko'rsatadi [1; 37-41-b.].

"Hibat ul-haqoyiq"dagi ixcham, aforistik va pand-nasihat ruhida birliklar tilning janrga bog'liq holda shakllanishini ko'rsatadi. Demak, mumtoz matn tilini davr va janrdan uzib o'rganish ilmiy natijaning to'liqligini cheklaydi [1; 69-77-b.].

Qo'lyozma nusxalari o'rtasidagi farqlar tarixiy til dalillarini baholashda alohida e'tibor talab qiladi. Bir nusxada

uchragan shaklni boshqa nusxalar bilan qiyoslamasdan butun asar yoki davr tiliga xos hodisa sifatida talqin qilish ilmiy ehtiyoqkorlik tamoyiliga mos kelmaydi.

Transliteratsiya va transkripsiya jarayonida tarixiy shakllarni asossiz zamonaviylashtirishdan saqlanish lozim. Chunki grafik va fonetik shaklning o'zgarishi matnning tarixiy-lingvistik dalil sifatidagi qiymatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Mumtoz matn tadqiqida tarixiy-lingvistik, poetik va matnshunoslik yondashuvlarini birlashtirish samarali ilmiy yo'nalishdir. Bunday yondashuv bir tomondan matnning tarixiy til qiyofasini tiklashga, ikkinchi tomondan uning badiiy-estetik mexanizmlarini ochishga, uchinchi tomondan esa ishonchli ilmiy matn yaratishga imkon beradi [1; 100-106-b.].

Shunday qilib, mumtoz matnni tarixiy-lingvistik va poetik jihatdan birgalikda tadqiq etish nafaqat qadimgi yozma manbalarning til xususiyatlarini aniqlash, balki hozirgi o'zbek adabiy tilining tarixiy ildizlari, taraqqiyot bosqichlari va ichki davomiyligini chuqurroq anglash uchun ham muhim ilmiy asosdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Omonov A. S. Mumtoz matn tili: tarixiy-lingvistik va poetik talqinlar: monografiya. – Namangan, 2026. – 118 b.
2. Abdurahmonov A. Turkiy adabiyotning qadimgi davri. – Toshkent, 2005.
3. Adizova I. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2006.
4. Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri. – Toshkent: Adolat, 2004.
5. Erkinov A. S. Matnshunoslik kirish. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 1997.
6. Fitrat. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000. – 2-jild.
7. Eyxenbaum V. Osnovy tekstologii // Redaktor i kniga. – Moskva, 1962. – Vyp. 3. – S. 41–86.
8. Habibullayev A. Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik: qisqacha kurs. – Toshkent: ToshDSH, 2000.
9. Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. – Toshkent, 1998.
10. Lixachev D. S. Tekstologiya: kratkiy ocherk. – Moskva; Leningrad, 1964.
11. Shamsiyev P. Matnshunoslikka oid tadqiqotlar. – Toshkent: Fan, 1986. – 164 b.
12. Sharq mumtoz poetikasi H. Boltaboyev talqinida. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
13. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi: darslik. – Toshkent: O'zYU Adabiyot jamg'armasi nashriyoti, 2006.
14. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford: Clarendon Press, 1972. – 989 p.
15. Erdal M. A Grammar of Old Turkic. – Leiden; Boston: Brill, 2004. – 580 p.
16. Eckmann J. Chagatay Manual. – Bloomington: Indiana University, 1966. – 340 p.
17. Kāšyarī M. Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) / Ed. and trans. with introduction and indices by R. Dankoff in collaboration with J. Kelly. – Cambridge, MA: Harvard University Printing Office, 1982–1985. – 3 vols.
18. Kaymaz Z. Ethnolinguistic Interpretation of Lexemes in Mahmud Kashgari's "Dīwān Lughāt al-Turk" // Turkic Studies Journal. – 2026. – Vol. 8, № 1. – P. 159–181.
19. Doğan Y. Kâşgarlı Mahmûd'un Dîvânü Lugâtî't-Türk Adlı Eserinin Dilbilim Açısından İncelenmesi // Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2016. – Cilt 4, Sayı 2.
20. Sattorova Z. I., Omonov Q. Sh. Textual Features of the Work "Dīwān Lughāt al-Turk" // International Scientific and Current Research Conferences. – 2022.